

ארבעת הבנים על פי פשוטו של מקרא

חזרת התורה על שאלותיהם של הבנים בהקשר של יציאת מצרים ידועה לנו היטב מהמדרש של ארבעת הבנים בהגדה של פסח. נראה לי שיש להסביר כאן את שאלותיהם של ארבעת הבנים בתורה לפי הפרשן החשוב ביותר של התורה – משה רבנו! נראה, שמשה רבנו הכיר היטב את נפש הדור, ובמיוחד את נפשם של בני הנוער. עיון בפשוטו של מקרא, תוך התבוננות בהקשרים השונים של כל פרשה, מלמד כי השאלות של ארבעת הבנים מייצגות את "שאלות הדור" בתקופות שונות של עם ישראל. הבנים, לפי סדר הופעתם בתורה, משקפים את השלבים השונים בהתפתחות התורנית והחינוכית של עם ישראל.

שלושה מהבנים מופיעים בפרשתנו סביב ליציאת מצרים, ושאלת הבן החכם מופיעה בספר דברים לאחר ארבעים שנה במדבר ערב כניסתו של העם לארץ ישראל.

על הבן הראשון ("רשע" בהגדה) כתוב עוד לפני היציאה ממצרים. מצוות קרבן הפסח נקראת בפי ה' "הַעֲבֹדָה הַזֹּאת" (שמות י"ב, כח), ובהתאם לכך גם הבנים מכנים את המצווה באותה לשון: "הַעֲבֹדָה הַזֹּאת" (פסוק כו). שלא כמו התם והחכם, השואלים את אביהם מתוך כנות אמתית ורצון ללמוד ("כִּי יִשְׁאַלְךָ בְנֶךָ" (שמות י"ג, יד; דברים ו', כ)), הבן הרשע אינו מגלה עניין אמתי במצווה, אלא הוא אומר את דבריו ("וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֵלֵיכֶם בְּנֵיכֶם") על בסיס דעותיו המגובשות מראש. המילה "לָכֶם" מבטאת את הניתוק ואת חוסר המעורבות הרגשית שלו, הבולטת במיוחד לאור העובדה שבני ישראל עדיין נמצאים בעת הזאת במצרים ועומדים לצאת לחירות בעתיד הקרוב. בנוסף לכך, רק בשאלת הרשע מופיעה לשון רבים ביחס לבנים ("כִּי יֹאמְרוּ אֵלֵיכֶם בְּנֵיכֶם"), כי גסות הרוח של הרשע קשורה להיותו נמשך אחר חבריו הרשעים מבלי להתבונן בדברים באופן עצמאי ואחראי. אצל הבן הראשון כמובן אין שום התייחסות ליציאה ממצרים, שכן בני ישראל נמצאים עדיין במצרים, ולכן גם הבן השואל נמצא פיזית ומנטלית בתוך מצרים.

על הבן השני ("שאינו יודע לשאול" בהגדה) מסופר מיד לאחר היציאה ממצרים. הוא לא מנסח את רגשותיו ואת שאלותיו, כי מיד לאחר היציאה ממצרים אין מקום ואין צורך בדברים רבים. יש לציין, שאף שמדובר על בן הנמצא בארץ ישראל, עוד לא נגזר על בני ישראל שיהיו במדבר ארבעים שנה, וייתכן שאותו בן שצריך לספר לו היה בעצמו במצרים. כדי להבין את משמעות המעמד - מספר לו אביו את החוויה האישית שלו בזמן יציאת מצרים: "בְּעֶבֶר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם" (שמות י"ג, ח). מצוות סיפור יציאת מצרים לבן השני היא היסוד של מצוות ההגדה - "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֶבֶר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם".

גם שאלת הבן השלישי ("תם" בהגדה) אינה מרבה במילים, כיוון שהיא כתובה בסמוך ליציאת מצרים. במבט ראשון נראה ששאלתו דומה מאוד לשאלת הבן הראשון: "מָה הָעֶבְדָּה הַזֹּאת לָכֶם" (שמות י"ב, כו). אולם הבן התם משמיט בשאלתו את העוקץ של הבן הראשון, ומוחק את שתי המילים "הָעֶבְדָּה... לָכֶם", אשר מבטאות את חוסר השייכות האישית ואת תחושת העבדות של הבן הראשון. כך, במקום "מָה הָעֶבְדָּה הַזֹּאת לָכֶם", הוא שואל רק "מָה זֹאת" (שמות י"ג, ד). האב משקף בתשובתו לבן השלישי את תחושת הגאולה של כלל ישראל, ובלשון רבים הוא מתאר לבנו את היציאה מבית עבדים "בְּהִזְקֵךְ יָד". הוא מדגיש לו שנס ההצלה ממצרים מחייב אותו לשמור שתי מצוות לעתיד, דהיינו מצוות בכורות - בגלל מכת בכורות, ומצוות תפילין - בגלל יד ה' החזקה והגלויה בזמן יציאת מצרים.

הבן הרביעי ("חכם" בהגדה) שונה משלושת הבנים הקודמים. בניגוד להם, שמופיעים בתורה בסמוך ליציאת מצרים, בן זה מופיע בחומש דברים. לאחר ארבעים שנות לימוד במדבר, בני ישראל החכימו בתורת ה'. שאלת הבן החכם מנוסחת כהמשך לשאלתו של הבן השלישי, אך כעת הבן יודע לשאול כהוגן: "מָה הָעֵדֻת וְהַחֲקִים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֵינוּ אֲתֶכֶם" (דברים ו', כ). בשאלתו הוא מפרט בכבוד ומתוך עניין את "הָעֵדֻת וְהַחֲקִים וְהַמִּשְׁפָּטִים", אשר נתפשים אצלו מתוך קבלת עול מלכות שמים כציווי של "ה' אֱלֹהֵינוּ", כפי שבני ישראל אכן למדו במשך ארבעים שנות הנדודים במדבר מפי משה: "זֹאת הַתּוֹרָה אֲשֶׁר שָׂם מֹשֶׁה לְפָנָי בְּגֵי יִשְׂרָאֵל: אֵלֶּה הָעֵדֻת וְהַחֲקִים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּצֵאתָם מִמִּצְרָיִם" (דברים ד', מז-מה). מדרכי כבוד פונה הבן החכם לדור יוצאי מצרים בלשון "אֲתֶכֶם", כיוון שלא כאבותיו, הוא בעצמו לא עמד בהר סיני.

נוסף לכך, מבחינת נושאי השאלה של הבנים והסברי האבות על מהות המצוות יש התפתחות מעניינת: פרשת הבן הראשון נאמרה בשלב של הצלה ממוות לחיים במצרים, ולכן הוא שואל על קרבן הפסח בלבד. לבן השני מסבירים את טעם אכילת המצות, אשר מסמלות את היציאה ממצרים מעבדות לחירות. הבן השלישי שואל על מצוות פטר רחם ומצוות תפילין, שהן שתי מצוות מעשיות המושפעות מיציאת מצרים. השאלה של הבן הרביעי לבסוף היא רחבה, ומקיפה את כל התחום הרוחני, המושפע גם הוא מהיציאה.

יש לשים לב שהדברים נאמרים לבן השני בלשון יחיד, כיוון שהם נאמרו בשעת היציאה עצמה - תוך כדי היציאה כל אחד רואה את עצמו בלבד, בשונה מהקרבת הקרבן במצרים והשהות בארץ, בהן אין דחיפות וניתן לראות גם את הציבור כולו.

כפי שראינו, היו שלבים שונים בהתפתחות התורנית של בני ישראל במשך ארבעים שנות נדודיהם במדבר. משה רבנו היה מודע לשאלות הדור והתייחס לנושאים המעסיקים את הדור הצעיר בכל תקופה ותקופה - מעין "מאמר הדור" של הרב אברהם יצחק קוק. בכך משה רבנו הוא, כביכול, הפרשן הראשון של מדרש ארבעת הבנים לפי פשוטו של מקרא!